

colloquia
orientalia
bialostocensia

LITERATURA/HISTORIA

WYDZIAŁ FILOLOGICZNY
UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU
NAUKOWA SERIA WYDAWNICZA

colloquia
orientalia
bialostocensia

LITERATURA/HISTORIA

14

STUDIA TATARSKIE
pod redakcją
Grzegorza Czerwińskiego

Seria 4

KATEDRA BADAŃ FILOLOGICZNYCH
„WSCHÓD – ZACHÓD”
UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU

ZWIĄZEK TATARÓW RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

KOMITET REDAKCYJNY SERII:

Mariya Bracka, Piotr Chomik, Lilia Citko, Agnieszka Czajkowska, Krzysztof Czajkowski, Grzegorz Czerwiński [Sekretarz Redakcji], Joanna Dziedzic, Anna Janicka, Tadeusz Kasabula, Andrzej P. Kluczyński, Kamil Kopania, Krzysztof Korotkich, Grzegorz Kowalski, Paweł Kuciński, Lucy Lisowska, Jarosław Ławski [Redaktor Naczelny], Barbara Olech, Iwona E. Rusek, Michał Siedlecki, Łukasz Zabielski

Recenzenci tomu:

prof. dr hab. Włodzimierz Szturc (Wydział Polonistyki, Uniwersytet Jagielloński)
prof. zw. dr hab. Henryk Jankowski (Katedra Studiów Azjatyckich, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza)

Redaktorzy tomu: Grzegorz Czerwiński, Artur Konopacki

Opracowanie graficzne i skład: Alter Studio

Korekta: Jolanta Dragańska, Aleksander Gadomski (j. rosyjski), Jacek Partyka (j. angielski)

Indeks nazwisk: Grzegorz Czerwiński

Na okładce wykorzystano fotografie ze zbiorów NAC

Copyright by Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2015

Copyright by Związek Tatarów RP, Białystok 2015

ISBN 978-83-64081-24-8

Książka została przygotowana w ramach projektu badawczego „Literatura polsko-tatarska po 1918 roku”. Projekt finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/B/HS2/00292.

Podlaskie

Wydanie publikacji zrealizowano przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego.

K B F
WSCHÓD - ZACHÓD

ZWIĄZEK TATARÓW
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Wydawca tomu:

Alter Studio, 15-281 Białystok, ul. Legionowa 30 lok. 211

tel./fax 85 72 22 545, e-mail: biuro@alterstudio.com.pl

www.alterstudio.com.pl

ESTETYCZNE ASPEKTY LITERATURY POLSKICH,
BIAŁORUSKICH I LITEWSKICH TATARÓW
(OD XVI DO XXI W.)

AESTHETIC ASPECTS OF THE LITERATURE OF
POLISH, BELARUSIAN AND LITHUANIAN TATARS
(FROM THE 16TH TO THE 21ST CENTURY)

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛИТЕРАТУРЫ
ПОЛЬСКИХ, БЕЛОРУССКИХ И ЛИТОВСКИХ ТАТАР
(XVI–XXI ВВ.)

Edited by
GRZEGORZ CZERWIŃSKI
ARTUR KONOPACKI

Białystok 2015

NAUKOWA SERIA WYDAWNICZA

COLLOQUIA ORIENTALIA BIALOSTOCENSIA

Wschód, Pogranicza, Kresy, obrzeża i krańce, peryferie i prowincja to miejsca o szczególnej mocy kulturotwórczej. Równocześnie jest to przestrzeń oddziaływania odmiennych centrów cywilizacyjnych, religijnych, językowych, symbolicznych i literackich. Białystok i Podlasie, dawne ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego i całej jagiellońskiej Rzeczypospolitej to miejsce i dynamiczna przestrzeń pograniczna w głębokim znaczeniu: stykają się tutaj przecinające Europę na pół płyty kontynentalne cywilizacji łacińskiego Zachodu i bizantyjskiego Wschodu. Ścierają się tu, ale nie niszcząc wzajemnie, Orient ze światem Zachodu, Bałtowie ze Słowianami, prawosławni z katolikami, Białorusini z Polakami, Ukraińcy i Rosjanie. To źródło niemal wygasłej, niegdyś żywej tradycji żydowskiej, wyniszczonej przez Szoah, powoli odbudowującej się w nowym otoczeniu kulturowym i etnicznym. Tu znajdują się wielkie centra religijne i kulturalne wschodniego i zachodniego chrystianizmu: Ostra Brama, Żyrowice, Święta Góra Grabarka, Poczajów, Troki, Ławra Supraska, Grodno, Żytomierz, Bar, nade wszystko Ławra Kijowsko-Pieczerska; tu leżą ośrodki polskiego islamu: Kruszyniany i Bohoniki, centra religijne Karaimów, źródła chasydyzmu.

Białostockie Kolokwia Wschodnie to idea służąca międzykulturowej i międzyreligijnej wymianie myśli, utrwalaniu źródeł pamięci i tożsamości kulturowo-historycznej, badaniu świadectw literackich, artystycznych, przedstawiających przenikanie się wiar, kultur i tożsamości.

„**Colloquia Orientalia Bialostocensia**” to naukowa seria wydawnicza, której zadaniem jest publikowanie materiałów źródłowych i prac naukowych dotyczących szeroko rozumianego dziedzictwa europejskiego Wschodu. Jego części stanowią...

- Kultura, literatura, historia Europy Środkowej i Wschodniej.
- Cywilizacyjne i kulturowe pogranicza Europy i innych kontynentów, Orientu, Południa, Śródziemnomorza.
- Pierwsza Rzeczpospolita oraz kultury krajów słowiańskich, bałtyckich, germańskich, romańskich.
- Wielkie Księstwo Litewskie, Podlasie i Polesie, Inflanty, Kresy, pogranicze wschodnie, Prusy Wschodnie.
- Kultury mniejszości: Białorusinów, Żydów, Karaimów, Ukraińców, Rosjan, Niemców, Romów, Tatarów, staroobrzędowców, prawosławnych, protestantów.
- Tradycje, obrzędy, symbole i mity narodów Wschodu, języki ludów zamieszkujących tę kulturową przestrzeń.

RADA NAUKOWA SERII WYDAWNICZEJ

COLLOQUIA ORIENTALIA BIALOSTOCENSIA:

Andrzej Baranow (Wilno, Litwa)
Adam Bezwiński (UKW, Bydgoszcz)
Grażyna Borkowska (IBL PAN, Warszawa)
Tadeusz Bujnicki (UW, Warszawa) – Przewodniczący
Urszula Cierniak (AJD, Częstochowa)
Mieczysław Jackiewicz (UWM, Olsztyn)
Wołodmyr Jerszow (Żytomierz, Ukraina)
Dmitry Karnaukhov (Nowosybirsk, Rosja)
Zbigniew Kaźmierczyk (UG, Gdańsk)
Anna Kiezuń (UwB, Białystok)
Halina Krukowska (UwB, Białystok)
Ryszard Löw (Tel Awiw, Izrael)
Jan Leończuk (Książnica Podlaska, Białystok)
Elżbieta Mikiciuk (UG, Gdańsk)
Małgorzata Mikołajczak (UZ, Zielona Góra)
Swietłana Musijenko (Grodno, Białoruś)
Aleksander Naumow (UJ, Kraków)
Viviana Nosilia (Padwa, Włochy)
Jerzy Nikitorowicz (UwB, Białystok)
Eulalia Papla (UJ, Kraków)
Danuta Piwowarska (UJ, Kraków)
Jarosław Poliszczuk (Kijów, Ukraina)
Rościsław Radyszewski (Kijów, Ukraina)
German Ritz (Zürich, Szwajcaria)
Krzysztof Rutkowski (UW, Warszawa)
Tadeusz Sucharski (AP, Słupsk)
Wanda Supa (UwB, Białystok)
Maciej Tramer (UŚ, Katowice)
Halina Turkiewicz (Wilno, Litwa)
Alois Woldan (Wiedeń, Austria)
Igor Żuk (Grodno, Białoruś)

SPIS TREŚCI
CONTENTS OF THE BOOK
СОДЕРЖАНИЕ

Grzegorz Czerwiński, Artur Konopacki

Tatarskie spotkanie naukowe w Białymstoku i Sokółce. Wprowadzenie
Tatar Scientific Meeting in Białystok and Sokółka. Introduction
Научная встреча, посвященная проблемам татар, состоялась
в Белостоке и Соколке. Введение 13

I.

RĘKOPISY TATARÓW WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO
MANUSCRIPTS OF THE TATARS OF THE GRAND DUCHY
OF LITHUANIA
РУКОПИСИ ТАТАР ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО

Shirin Akiner

An Eclectic Literary Monument: The Religious Literature of the Tatars of
Belarus, Lithuania and Poland 33

Artur Konopacki, Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz

Nieznany rękopis polskiego przekładu Koranu 49

Anetta Luto-Kamińska

Znaczenie literatury Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego dla badań
lingwistycznych nad polskimi tekstami dawnymi 69

Dmitry Sevruk

Exorcism Rites from khamail-manuscripts of Lipka Tatars 85

Magdalena Lewicka

Identyfikacja i analiza tekstologiczno-filologiczna arabskiej warstwy językowej stron 478-485 tefsiru z Olity (1723) 107

II.

WSPÓŁCZESNA LITERATURA TATARÓW POLSKICH
CONTEMPORARY LITERATURE OF POLISH TATARS
СОВРЕМЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА ПОЛЬСКИХ ТАТАР

Jan Tyszkiewicz

Kilka uwag o pisarstwie Stanisława Kryczyńskiego 135

Светлана Червонная

Поэзия и журналистика Селима Хазбиевича 143

Maciej Dajnowski

Fantazmat Wielkiego Stepu we współczesnej poezji
Tatarów polskich 165

Michał Łyszczarz

Społeczny wymiar współczesnej poezji polskich Tatarów 183

III.

TATARZY – KONTEKST LITERACKI I KULTUROWY
THE TATARS – LITERARY AND CULTURAL CONTEXT
ТАТАРЫ – ЛИТЕРАТУРНЫЙ И КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ

Лилия Габдрафикова

Татарский фольклор как основа национального этикета 205

Ляйсан Бадертдинова Татарская литература периода Казанского ханства: исследования и исследователи.	217
Jolanta Sztachelska Tatarzy Henryka Sienkiewicza	227
Anna Cudowska Wpływy tatarskie w modzie polskiej od XVI do XIX wieku.	245
Marek M. Dziekan Życie i dzieło bośniackiego pisarza muzułmańskiego Muhameda Nevaiego Uskufiego (XVII w.)	255
Николай Васькив «На все взгляни, осмысли все». Мотивы и образы поэзии Матымгулы Пырагы	281
Sergii Rybalkin Modern Moroccan Arabic Poetry: Its Beginnings and Development . .	303
Noty o Autorach	321
Summary	327
Indeks nazwisk	329
Указатель имен	340

Anetta LUTO-KAMIŃSKA

Instytut Badań Literackich PAN

**ZNACZENIE LITERATURY TATARÓW
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO
DLA BADAŃ LINGWISTYCZNYCH
NAD POLSKIMI TEKSTAMI DAWNYMI**

W badaniach lingwistycznych dotyczących języka dawnego wiedzę czerpiemy przede wszystkim z tekstów źródłowych. Uogólniona wiedza historycznojęzykowa na temat danego okresu polszczyzny jest niczym innym, jak sumą odpowiednio zhierarchizowanych i uporządkowanych wniosków, płynących z drobiazgowej analizy poszczególnych utworów z tego okresu, oraz prac porównawczych. Tak rozumiana komparatystryka pozwala stworzyć synchroniczny opis języka danej epoki poprzez zestawienie tekstów zróżnicowanych gatunkowo, stylistycznie i regionalnie. Ta wiedza jest z kolei nieocenionym źródłem informacji dla badań nad kolejnymi tekstami epoki – można je zestawić z najbardziej reprezentatywnymi cechami języka badanego okresu, ustalić wygasanie starych i narodziny nowych zjawisk w nim zachodzących. Dla analizy wielu tekstów dawnych ma zastosowanie również komparatystryka rozumiana w bardzo wąskim zakresie, zwykle jest to możliwość porównania różnych wydań tego samego utworu⁶⁶ lub – w wypadku literatury przekładowej – z tekstami oryginalnymi.

Właśnie ze względu na perspektywę lingwistycznych badań porównawczych szczególnie cenne wydają się polskojęzyczne zabytki spisane

⁶⁶ Do interesujących wniosków prowadzić może analiza porównawcza różnych wydań tego samego utworu, nawet jeśli dzieli je krótki okres czasu. Cennych informacji dostarcza również możliwość kolacjonowania edycji pochodzących z różnych oficyn drukarskich.

przez Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) dostosowanym alfabetem arabskim, zwłaszcza te z nich, które mają swoje odpowiedniki również w grafii tradycyjnej. Analiza filologiczna takich par może prowadzić do ciekawych wniosków, nie tylko ściśle językowych, ale także z zakresu szeroko pojętej kultury.

Interesującym przykładem literackim tego typu jest szesnastowieczny utwór z kręgu religijnej prozy opisowej. Wersja podstawowa, zapisana alfabetem łacińskim, to utwór Krzysztofa Pussmana zatytułowany *Historyja barzo cudna i ku wiedzeniu potrzebna o stworzeniu nieba i ziemie...* Pod uwagę wzięłam dwa unikaty z różnych edycji dzieła: najstarszy zachowany egzemplarz, który wyszedł spod prasy krakowskiej oficyny Hieronima Scharffenberga w 1551 r. (Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. Cim.O.450; dalej nazywany wyd. A), oraz mocno zdefektowany egzemplarz późniejszego wydania, przechowywany w Bibliotece Jagiellońskiej (sygn. Cim.769; dalej – wyd. B). W tym wydaniu brakuje kilku kart, m.in. strony tytułowej, stąd nie są znane data i miejsce wydania ani drukarnia. Strona ta została dopisana odręcznie na podstawie wydania z 1551 r., zapewne podczas oprawy książki, co musiało nastąpić w drugiej połowie XIX w. Choć źródła zwykle datują ten egzemplarz na XVI w. (*post 1551*)⁶⁷, dokładniejsza analiza językowa dzieła wskazuje na wydanie późniejsze, raczej z XVII w. (a z całą pewnością nie wcześniej niż z przełomu XVI i XVII w.).

Z kręgu literatury Tatarów WKL pochodzi fragment tego samego utworu zapisany na kartach *kitab*u zwanego *Kitabem Milkamanowicza* (dalej: *KitabMilk*), powstałego ok. 1782 r. Rękopis ten jest częściowo zdefektowany, brakuje w nim kart początkowych i końcowych. Brak jest zatem jakichkolwiek bliższych informacji bezpośrednich na jego temat. Całość zapisana jest alfabetem arabskim, a powtarzający się w obu porównywanych zabytkach fragment znajduje się na stronach

⁶⁷ Zob. np. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 25, Kraków 1913, s. 412; *Historyja barzo cudna [...] o stworzeniu nieba i ziemie...*, [w:] *Cały świat nie pomieściłby ksiąg. Staropolskie opowieści i przekazy apokryficzne*, wyd. W. R. Rzepka, W. Wydra, Warszawa–Poznań 1996, s. 102.

377-395⁶⁸. W wyd. A szesnastowiecznego utworu ten sam tekst wydrukowany został na stronach [D]3v-E2v, lecz w badanym starodruku brakuje karty E3, na której zamieszczone były dwa ostatnie rozdziały *Historiji* wraz z końcową częścią rozdziału je poprzedzającego. Stopień zdefektowania unikatów B jest zdecydowanie większy, jednak interesujący nas fragment zachował się w całości, a pomieszczony jest na stronach C4v-E2. Jest to dziewięć końcowych rozdziałów dzieła Pussmana, począwszy od rozdziału zatytułowanego *Jako Jadam przed śmiercią swoją wezwał wszystkich synów swoich, których było w liczbie piętnaście tysięcy mężów, krom niewiast, a co im mówił* (wyd. A: [D]3-[D]3v).

Już po pierwszym zestawieniu tekstów w dwu wariantach graficznych okazuje się, że różnice w warstwie językowej są mniejsze, niż można by przypuszczać na podstawie okresu, który dzieli ich powstanie. Zmiany, jakie zaszły w polszczyźnie między XVI w. a drugą połowę XVIII w., były na tyle istotne, że nietrudno byłoby je odnotować nawet w utworze powstałym w kręgu literatury północnokresowej, gdzie większość zmian zachodzących w polszczyźnie przyjmowała się z pewnym opóźnieniem.

W celu porównania obu tekstów pod kątem językowym należy wziąć pod uwagę jedynie partie zbieżne, wyłączając – z oczywistych powodów – fragmenty opuszczone w kopii tatarskiej, jak również amplifikacje w postaci dodanych w toku narracji wyrażen lub większych całości tekstowych.

⁶⁸ *Kitab* ów został opracowany i wydany przez H. Jankowskiego i Cz. Łapicza. Ogólne informacje na temat zabytku podaję za tym opracowaniem. Stosuję również wprowadzoną tu jednolitą numerację stron oryginału. Zob. *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, przekł. i oprac. H. Jankowski, Cz. Łapicz, Warszawa 2000, s. 187-193. Cytowane z zabytku wyrażenia i dłuższe fragmenty tekstu zaczerpnięte zostały natomiast z fotokopii oryginału, które udostępnił mi prof. Czesław Łapicz. Podaję je w uproszczonej transkrypcji łączącej wytyczne dla wydawnictw typu B i C tekstów nowożytnych do połowy XVIII w. zawartych w: K. Górski [et.al.], *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, Wrocław 1955, s. 92-100, 104-109. Ponieważ dla omawianych w artykule zagadnień leksykalnych niuanse dotyczące zapisu alfabetem arabskim lub pomyłki w zapisie są nieistotne, pomijam je zwykle bez komentarza, zaznaczając koniektury innym krojem czcionki. Niezależnie od oryginału uwspółcześniał pisownię samogłosek nosowych, konsekwentnie transkrybuję natomiast samogłoski *u* oraz *o*, zwykle zapisane odpowiednio przez *wāw* z *ḍammā* oraz *wāw* z *fathā* (np. *curkami*, *łożku*). Cytaty z polskich zabytków podaję w transliteracji zgodnie z zasadami wydawnictw typu A tego samego okresu; *ibidem*, s. 52-63.

Zależności tego typu zostały już szerzej opisane, m.in. przez Andrzeja Drozda⁶⁹. Poza tym niezbędne wydaje się skolacjonowanie obu bytkowych wydań *Historyji* Pussmana, co pomoże w ustaleniu rzeczywistego pierwotnego źródła tekstowego omawianego fragmentu *KitabMilk*, a jednocześnie pozwoli na dokładniejszą analizę językową w aspekcie komparatystycznym. W artykule ograniczę się do lingwistycznej analizy tylko jednego aspektu – wskazania zależności między omawianymi tekstami w warstwie leksykalnej.

Zbieżności między obu wersjami – nie tylko zresztą leksykalne, ale i na każdym innym poziomie języka – stanowią solidną podstawę, by uznać, iż autor⁷⁰ tatarskiego *kitab* korzystał z Pussmanowego tekstu na bieżąco, właściwie przepisując *Historyję*. Trudno jedynie orzekać o podstawowym źródle – czy podstawą było jedno z wydań utworu Pussmana, czy jego kopia, w której już wcześniej ktoś inny dokonał konwersji alfabetu. Tak czy inaczej, niemożliwe wydaje się tak wierne odtworzenie oryginalnego utworu z pamięci, bez stałego posiłkowania się nim.

Zestawienie tekstów i analiza co istotniejszych różnic leksykalnych pozwala wyodrębnić kilka podstawowych typów dyferencji, na których powstanie wywarły wpływ odmienne czynniki.

Charakterystyczną grupę stanowią nazwy własne. Generalnie w analizowanych tekstach nie stwierdzono w obrębie *propriów* zamienników wyrazowych, jedynie większe lub mniejsze różnice formalne. Wyjątek stanowi zmiana przymiotnika w wyrażeniu *Krolestwá Żydowskie* (wyd. B: E) na *krolewstwo izraelskie* (392). Dodatkowo zastosowano tu niezgodną z oryginałem liczbę mnogą, a w całym zdaniu,

⁶⁹ A. Drozd, *Staropolski apokryf w muzułmańskich księgach (Tatarska adaptacja „Historyji barzo cudnej o stworzeniu nieba i ziemi” Krzysztofa Pussmana)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 1996, t. 3, s. 95-134; *idem*, *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą*, „Pamiętnik Literacki” 1997, z. 3, s. 24-26.

⁷⁰ W niniejszym artykule nazwy „autor” używam jedynie w charakterze umownym, w rzeczywistości bowiem nie ma bliższych danych na temat osoby, którą można by uznać za autora dzieła. Należy wziąć pod uwagę, iż pod pojęciem „twórca *kitab*” kryć się może (lub mogą): autor, kompilator, tłumacz, kopista.

w którym ów zwrot wystąpił, także innego rodzaju koniektury⁷¹. Druga z istotniejszych rozbieżności jest z kolei najprawdopodobniej błędem zapisu – w KitabMilk mamy nazwę góry *Obdun* (390) w miejsce Pussmanowego *Ebron* (wyd. B: D4v). Wydaje się, że różnica wynika z – zapewne omyłkowego – zastąpienia litery *rā'* bardzo do niej zbliżoną kształtem literą *dāl*, i w obu wypadkach chodzi o górę Hebron (ar. *Al-Chalil*)⁷². W obu tekstach odnajdziemy zatem wyraźne nawiązanie do legend opowiadających o Grocie Makpela w mieście Hebron, będącej miejscem pochówku patriarchów. Owe przekazy wskazują to właśnie miejsce jako grób pierwszych rodziców, w znacznym stopniu rozbudowując biblijny opis wyboru miejsca na grób Sary (Gen 23). Wszedłszy do pieczary Abraham odkrył, że jest to miejsce spoczynku Adama i Ewy, a powietrze przenika tam rajski aromat. Kupił zatem tę część ziemi od Efrona Chetyty za czterysta sykli srebra. Grota Makpela stała się następnie grobowcem rodzinnym Abrahama (Gen 25/9-10), jego potomków, Izaaka i Jakuba, oraz ich żon, Rebeki i Lei (Gen 35/27-29, 49/29-33)⁷³.

Wśród powtarzających się w obu tekstach nazw własnych niemal identyczną formę zachowuje nazwa rzeki Jordan – u Pussmana stale jest to zapis z *-o-* w śródgłosie (np. wyd. A: *Jordan* Ev, E2), natomiast w KitabMilk – przez *wāw* z *damną*, czyli *Jurdan* (np. 386, 388).

W zapisie nazw osobowych odnotowano większe lub mniejsze rozbieżności. W wyd. A *Historyji* imiona pierwszych rodziców występują w postaci prejetowanej (np. *Iádámowi* [D]3v, *Iádám* [D]4; *Iewy* [D]3v, *Iewá* D2v, *Iewie* [D]4), podobnie jak utworzony od *n pers* *Jadam* przymiotnik

⁷¹ Według prorocтва, drzewo z grobu Adama miało być przyczyną upadku królestwa izraelskiego – u Pussmana: królestw żydowskich i ich nieprzyjaciół, w KitabMilk: królestwa izraelskiego za sprawą jego nieprzyjaciół.

⁷² Por. też *Klucz do raju...*, s. 191.

⁷³ Zob. np.: A. Unterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, przekł. O. Zienkiewicz, Warszawa 2000 (s.v. *Grota Makpela*); *Encyklopedia katolicka*, t. 11, red. F. Gryglewicz [et.al], Lublin 2006 (s.v. *Makpela*). Warto również odwołać się do łacińskiej wersji *Vita Adae et Evae*, w której nazwa własna ma identyczną formę jak w *Historyji* Pussmana, lecz nie mówi o górze, a o dolinie, czy może raczej wgłębieniu: „et fepeliuit eos in valle Ebron” (*Vita Adae et Evae, seu De creatione Adae et formatione Evae ex costa eius*, wyd. S. Planck, Rzym ok. 1487, s. 10). Inną interpretację podają H. Jankowski i Cz. Łapicz (*Klucz do raju...*, s. 191), którzy nie biorą pod uwagę wskazanych tu wersji apokryficznych dotyczących pochówku Adama w Hebronie.

dzierzawczy (*Iádámowey* E2v), natomiast w wyd. B – już tylko z nagłosem samogłoskowym, czyli zgodnie z dzisiejszą normą ogólnopolską (np. *Adámowi* D, *Adam* D, *Adámowej* D4-2r.; *Ewy* D, *Ewá* D2v, *Ewie* Dv). Również w KitabMilk postać imienia męskiego (oraz odnośnego przymiotnika) występuje bez nagłosowej *joty* (np. *Adamu* 378, *Adam* 379, *Adamowej* 389-2r.). Większa różnica dotyczy natomiast imienia *Ewa*, ponieważ w KitabMilk rzeczownik ten zachował postać pierwotną, czyli samogłoskę *-a-* w śródgłosie oraz nagłosową spółgłoskę *Ch-* (por. ar. i hebr. *Chawwah*⁷⁴). Formy *Hawa* oraz *Hewa* znane są również z polskich szesnastowiecznych tłumaczeń *Biblii* (np. u Jakuba Wujka). W KitabMilk w nagłosie imienia zapisano arabską literę *ḥā'*, czyli postać imienia odtworzymy jako *Chawa* (np. *Chawy* 378, *Chawa* 384). Dla samogłoski śródgłosowej odnotowano dodatkowo dwa, być może błędne, zapisy: przez *fathę* przy *ḥā'* (*Chewie* 382) oraz przez *wāw* z *fathą* (*Chowa* 382).

Różnice w imionach synów pierwszej pary ludzi różnią się znacznie i wychodzą już poza drobne rozbieżności natury fonetycznej lub fonologicznej. U Pussmana imiona te zapisane są w formie, która praktycznie nie zmieniła się do naszych czasów, z wyjątkiem wygłosowej spółgłoski w imieniu *Kain*⁷⁵, np. wyd. A: *Kaimá* [D]3v, *Ablá* [D]3v, *Seth* [D]3v, [D]4⁷⁶. W *kitabie* imię *Abla* zapisano z nagłosowym *h-* i *kasrą* przy *bā'*: *Habila* 378 (tak w ar.; por. też hebr. *Hebel*), natomiast imię jego brata już zdecydowanie odbiega od formy obecnej u Pussmana. W KitabMilk ma ono budowę analogiczną z imieniem *Habil*, z oczywistą zmianą spółgłoski nagłosowej na *qāf*: *Kabila* 378 (tak w ar.; por. też hebr. *Qajin*). Imię *Seta* stale zapisywane jest w formie *Szyt* (a. *Szit*), czyli z nagłosową literą *šīn* i *kasrą* (tak w ar.; por. też hebr. *Szeth*), np.: *Szyt* 379, 382, 384, *Szytowi* 386. Podobne rozbieżności odnotowujemy w formie imienia anioła – w obu wydaniach *Historiji* Pussmana występuje w postaci *Michał* (wyd. A: *Michał* E-2r., E2v; wyd.

⁷⁴ Szersze informacje na temat omawianych imion oraz ich postaci obcojęzycznych (głównie uproszczonego zapisu ar. i hebr.) zob. w poszczególnych tomach *Encyklopedii katolickiej* (tu: t. 4).

⁷⁵ Ówczesnie imię to funkcjonowało zwykle w dwu obocznych wariantach: *Kaim* || *Kain*, spotyka się również zapisy *Chain*.

⁷⁶ Tak też w wyd. B: *Kaymá* D, *Ablá* D, *Seth* D-2r.

B: D2, D2v i n.), w KitabMilk natomiast jako *Mekail* 384, 389 i n. (por. ar. *Michail* oraz *Mikail*; też hebr. *Mika'el*).

Wszystkie warianty nazw osobowych w KitabMilk odpowiadają zatem ich tradycyjnym orientalnym formom, zgodnym z przekazami muzułmańskimi, nie zaś tym, które pojawiły się na kartach stanowiącej bezpośredni pierwowzór *Historyji*.

W obu tekstach obecna jest ponadto postać króla Salomona. Zapis jego imienia, wraz z utworzonym od niego przymiotnikiem dzierżawczym, zawiera tylko późniejsze wydanie *Historyji*: *Salámoná* D4v, *Sálámon* E, *Sálámonowę* E. W KitabMilk przy literze *lām* zapisano *fathę* w przymiotniku dzierżawczym oraz raz w rzeczowniku, która – zgodnie z panującą w *kitabie* zasadą – mogłaby być odczytana jako samogłoska *e*: *Salemonowej* 392, *Salemona* 391. W tym wypadku jednak należy chyba wziąć pod uwagę możliwość potraktowania owego znaku wokalizacyjnego jako egzemplifikacji tradycyjnego orientalnego zapisu krótkiej samogłoski *a*, co tym razem byłoby zgodne również z Pussmanowym pierwowzorem (*Salamonowej* 392, *Salamona* 391). Wszelkie rozważania dotyczące odczytu samogłosek w omawianej nazwie własnej mają walor raczej hipotetyczny, ponieważ wszystkie te zapisy noszą ślady zazębiania się i mieszania obu tradycji piśmienniczych, skoro w kolejnej notacji imienia – tym razem wbrew źródłom muzułmańskim, a w zgodzie z bliższą nam tradycją – mamy już w tym miejscu samogłoskę *-o-*, zapisaną przez *wāw* z *fathą*: *Salomon* 392, czyli tak samo jak we wszystkich tych wyrazach po literze *mīm* (por. ar. *Sulayman*, *Sulāiman*, *Süleyman*, *Solyman*; też hebr. *Szelomoh*).

Zestawienie dwóch typów niemalże identycznych treściowo i formalnie tekstów wykazuje w zakresie nazw własnych wyraźne zależności od odmiennych kręgów religijnych i kulturowych – chrześcijańskiego i muzułmańskiego. W KitabMilk przyjmują one zwykle formę orientalną, różnice są zatem zewnętrzne, pozajęzykowe.

W wypadku apelatywów rozbieżności mają bardziej złożone podstawy, choć należy zaznaczyć, że leksykalne zamienniki pojawiają się praktycznie na zasadzie wyjątku. Na podstawie różnic w obrębie wyrazów nie będących nazwami własnymi wyodrębnić można pewne grupy leksemów, które da się połączyć w regularne serie. Dla części z nich podstawą do

wprowadzenia innego wyrazu, niż ten użyty w tekście Pussmana, jest ten sam pozajęzykowy czynnik kulturowy, który odnotowano w wypadku używania w KitabMilk odmiennych wariantów tych samych nazw własnych. Z drugiej strony zdarzają się również rozbieżności w użyciu form wariantywnych tych samych leksemów, lecz w tym wypadku będą one już oczywiście miały uzasadnienie wyłącznie czysto językowe.

Jako najbardziej typowe dla zderzenia dwu obszarów kulturowych na płaszczyźnie zróżnicowania leksykalnego wymienić wypada dwa miejsca. Pierwsze z nich dotyczy użytego u Pussmana rzeczownika *przeżegnanie* (wyd. A: [D]3v; B: D), który stanowi synonim wyrazu *blogosławieństwo*. Owa równoznaczność wyrazów występuje jednak wyłącznie w chrześcijańskim kręgu kulturowym, ponieważ nazwa ta nawiązuje do gestu towarzyszącego błogosławieństwu, czyli do uczynienia znaku krzyża. Użycie w tym miejscu rzeczownika *blogosławieństwo* (378) w KitabMilk podyktowane jest zatem kwestią nieprzystawalności leksemu *przeżegnanie* do realiów religijnych islamu.

Drugi przykład ma nieco inny charakter. Wiąże się z wytycznymi, które otrzymują Ewa i Set, posłani przez Adama do furty rajskiej, by tam pokornie prosili o uzdrawiający olej dla niego. W wersji Pussmana Adam poucza: „á ná ziemi sie połofzcie” (wyd. A: [D]4v), co w KitabMilk zmieniono na: „a na ziemię *padajcie twarzą*” (383). Choć słowa Adama nie wymagały korekt z podobnych – jak wyżej przedstawiono – względów, autor *kitab* dokonał nieznacznej zmiany tekstu, przez co nawiązał do rytualnego pokłonu towarzyszącego modlitwie w islamie⁷⁷. Ów fragment jest ciekawy również z innego względu. Większy ustęp tekstu, z którego pochodzi, jest jednym z argumentów (do czego jeszcze wrócę) przemawiających za tym, że to nie wydanie z 1551 r., a późniejsze, stanowiło bezpośrednią podstawę tekstową omawianego fragmentu *kitab*:

⁷⁷ Zwrócił na to uwagę również A. Drozd (*Staropolski apokryf...*, s. 126). Cytowana fraza z KitabMilk została tu przeze mnie spolszczona, co w żaden sposób nie rzutuje na poruszane w niniejszym artykule zagadnienia leksykalne, a stanowi znaczne ułatwienie dla odbiorcy. Warto jednak zwrócić uwagę na użycie formy rus.: „a na ziemię *padajcie twarzem*”, która pojawia się również w innych religijnych tekstach Tatarów WKL w tym samym kontekście – por. np. „i padł twarzem do ziemi” w 23. ajacie XXXVIII sury rękopiśmiennego *tefsiru* z Olity (1723 r.).

Wyd. A: á pofypcie prochem głowy wáfze **á ná ziemi fie połofcie** á płączcie y żáluycie przed oblicznością bożą / ázali fie fnađź nádemną pan bog fmiłuię / á fpułci Anyoła fwe⁸⁰ do drzewá Mirrhy / s ktorego płynie oley / á da go wam nieco iżebyłcie mię pomázáli. A ták odftąpiłyby bolełci moje odemnię ktore ćirpię. ([D]4v-E);

Wyd. B: á pofypcie proch<am> głowy wáfze / **á ná ziemię fię połozycie** / á p<ła>czcie y żáluycie przed oblicznością Bożą </ á> fpułci Anyoła fwego do drzewá Mirth<y s> ktorego płynie oley / á da go wam nie co i<ż>byłcie mie pomázáli (*a to fię znaczy o<fta>tnie pomazanie.*) á ták by odftąpiły bol<ełci> moje odemnie ktore ćierpię. (D2);

KitabMilk: i posypcie procham głowy wasze **a na ziemię padajcie twarzq** a płączcie i żáluycie przed oblicznością bożą a *aniola*⁷⁸ swego spułci do drzewa mirtehi s ktorego płynie olej i tego [*lege*: da go] wam nieco iżbyłcie mnie pomazali a to się znaczy ostatnie pomazanie a tak by odstąpiły bolełcie moje ktore ja ćierpię (383-384).

W przedstawionym fragmencie z wyd. A zaznaczono dodatkowo frazę: *azali się snadź nade mnq Pan Bóg zmiłuje*, która została pominięta zarówno w wyd. B, jak i KitabMilk. Poza tym oba te teksty zawierają – nieobecna w wyd. A – uwagę objaśniającą: *a to się znaczy ostatnie pomazanie*⁷⁹. W tym samym fragmencie doszukamy się jeszcze jednego istotnego elementu językowego łączącego wyd. B i KitabMilk: w obu czasownik *ćierpieć* zapisany jest z rozszerzeniem. Postać *ćirpieć*, która pojawiła się w wyd. A, w XVI w. utrzymywała się głównie w Małopolsce, natomiast rozszerzone kontynuanty grup *ir*, *yr* dominowały na obszarze dialektu wielkopolskiego i mazowieckiego⁸⁰.

⁷⁸ W KitabMilk: *anielowie*.

⁷⁹ Z. Celichowski wydał *Historyję* na podstawie egzemplarza kórnickiego (wyd. A), wykorzystując egzemplarz BJ (wyd. B) wyłącznie jako podstawę do uzupełnienia luki wynikającej z braku jednej karty w tekście podstawowym (K. Pussman, *Historyja barzo cudna o stworzeniu nieba i ziemi*, wyd. Z. Celichowski, Kraków 1890, s. 25). Z tego powodu – bazujący na edycji Celichowskiego – H. Jankowski i Cz. Łapicz (*Klucz do raju...*, s. 189) niesłusznie uznali, iż owa uwaga pochodzi od autora *kitab*.

⁸⁰ Zob. np. M. Bargieł, *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław 1969, s. 35-44, 46.

Jako drugą grupę różnic w obrębie apelatywów wskazałam seryjne użycia u Pussmana i w KitabMilk różnych odmianek tego samego leksemu. Dotyczy to m.in. par wariantywnych wyrazów nieodmiennych.

W obu wydaniach *Historyi* pojawiają się dwie postaci spójników *ize* || *iż* oraz *izeby* || *iżby*, jednak odpowiednikiem Pussmanowych *ize* (np. wyd. A: E, E2; wyd. B: D2v, D3v) i *izeby* (np. wyd. A: [D]4v-2r., E-2r.; wyd. B: Dv-2r., D2v-2r.) w KitabMilk są przeważnie warianty bez rozszerzenia (387; 380, 382, 383-2r.) lub zastosowanie zdania bezspójnikowego. Zjawisko to ma charakter stosunkowo regularny, jednak należy zwrócić uwagę, że – w wypadku zastąpienia spójnika *iż* z wyd. A (E2v) spójnikiem *ze* w wyd. B (D4) – również w KitabMilk pojawia się *ze* (389). Podobną zależność zauważyć można w odniesieniu do przysłowka *tako* || *tak* oraz partykuły *aże* || *aż*. Użyte w wyd. A formy *tako* (Ev, E2) i *aże* ([D]4, E) w odnośnych miejscach wyd. B oraz tekstu *kitab* zastąpione zostały przez *tak* (wyd. B: D3, D3v; KitabMilk: 386, 387) i *aż* (wyd. B: Dv, D2v; KitabMilk: 381, 384). Choć zatem w XVI w. zaznacza się już wyraźna tendencja do wycofywania się z języka przedstawionych wyżej wariantów z rozszerzeniem, we wcześniejszym wydaniu *Historyji* Pussmana pojawiają się one nadal, regularnie jednak są one zastępowane w późniejszym wydaniu utworu oraz w *kitabie* przez warianty krótkie.

Odwrotna tendencja w języku zaznaczyła się w odniesieniu do dwu przyimków: *krom* i *okrom*, jednak i w ich wypadku można stwierdzić tę samą regularność rozmieszczenia w omawianych trzech wariantach tekstu. W wyd. A *Historyji* stale mamy ustępującą z języka postać *krom* ([D]3v-3r.), w KitabMilk już tylko *okrom* (378, 379 i błędny zapis *akrom* 378), choć w wyd. B odnotowuje się jeszcze w tym względzie wahania⁸¹.

W tej grupie leksykalnych rozbieżności wymienić należy także konsekwentną wymianę użytego u Pussmana w funkcji łącznej spójnika *a* (wyd. A: [D]3v-2r., [D]4v-2r., E2 i n.; wyd. B: C4v, D, D2-2r., D3v i n.) na spójnik *i* w KitabMilk (378-2r., 383-2r., 388 i n.). Ta sama tendencja pokrywa się także z niektórymi miejscami w wyd. B, gdy spójnik łączny *a* z wcześniejszego wydania zastąpiony został – jak w *kitabie* –

⁸¹ W wyd. B dwukrotnie pojawił się przyimek *krom* (D-2r.) i raz *okrom* (C4v), choć w analogicznym miejscu wyd. A mamy *krom* ([D]3v).

przez *i* (wyd. A: *á* Ev, wyd. B: *y* D3v, KitabMilk: *i* 387). Zdarza się również w obu młodszych tekstach wprowadzenie parataksy bezspójnikowej w miejsce *a* z wyd. A, np.:

Wyd. A: będą tho powiadać y oddawać fynom swoim / á będą nas przeklinąć (E2);

Wyd. B: będą to powiedać fynom swoim / będą nas przeklinąć (D3v);

KitabMilk: będą to powiadać synom swoim będą nas przeklinąć (387).

Tu również widzimy bliższe zależności łączące *kitab* z późniejszym wydaniem *Historyji*, ponieważ w obu zredukowano szereg *powiadać i oddawać* z wyd. A do jednego czasownika *powiedać* || *powiadać*.

W obu wersjach graficznych utworu w sposób nieregularny pojawiają się natomiast spójnikowe ekwiwalenty *niż* i *niżli*. Użycia w tekstach doby średniopolskiej wskazują na ich językową równoważność i brak jakichkolwiek śladów ograniczania dystrybucji któregoś z nich. Stąd też różnice w zastosowaniu obu spójników na określenie stosunku czasowego ‘zanim’ nie miały podstaw systemowych, a wynikały z innych czynników, jak np. upodobań stylistycznych czy idiolektu autora, na co wskazują również – zupełnie pozbawione klucza – inne rozbieżności między wszystkimi analizowanymi tu trzema wersjami tekstu⁸².

Z kolei kwestia zmian wewnątrzjęzykowych mogła mieć wpływ na rezygnację w KitabMilk z użycia – postrzeganej jako archaiczna – partykuły pytajnej *izali*. Pojawiła się ona u Pussmana w wyd. A (E2), w wyd. B zapisano ją natomiast błędnie ze znakiem diakrytycznym nad literą *z* (*Izali* D3v). Pomimo licznych przedstawionych wyżej dowodów wskazujących na to, że podstawą pomieszczonego w *kitabie* fragmentu z całą pewnością nie było wydanie z 1551 r., nie można jednoznacznie stwierdzić, że było nią – omawiane tu – wydanie późniejsze (wyd. B). Można jedynie zastanawiać się, czy owa pomyłka w zapisie z tej właśnie edycji nie stanowiła bezpośredniej podstawy dla zapisu w równoległym miejscu

⁸² Por. zapisy w *Historyji* Pussmana i KitabMilk: wyd. A: *niżbym* [D]3v, wyd. B: *niżlibym* D, KitabMilk: *niżlib* 378; wyd. A: *niżli* E2v, wyd. B: *niżli* D3v, KitabMilk: *niż* 388.

KitabMilk wyrazu *jeżeli* 387, użytego tu oczywiście w funkcji partykuły pytajnej. Dla autora *kitab* partykuła *izali* była już na pewno mało zrozumiała, a jej błędny zapis przez *-ż-* w śródgłosie mógł być dodatkowym bodźcem do użycia w tym miejscu słowa *jeżeli*. Co prawda w tekstach z okresu średniopolskiego znajdziemy odosobnione przykłady użycia spójnika *jeżeli* w funkcji partykuły pytajnej, jednak bardziej prawdopodobne wydaje się, że to nie ten czynnik zdecydował o użyciu w tym miejscu *kitab* owego wyrazu, a właśnie pewna zbieżność graficzna z zapisem słowa w wyd. B.

Wziąwszy pod uwagę ten drobiazg natury graficznej, wcześniejsze rozważania, jak również inne cechy tekstu, jak chociażby nieomawiana tu kwestia różnic w szyku wyrazów między KitabMilk a wyd. A przy jednoczesnej jego zgodności z wyd. B, uzyskujemy całkiem solidne podstawy, by uznać, że to właśnie wyd. B, lub inne z nim zbieżne, zostało wykorzystane w *kitabie*.

Skolacjonowanie omawianych wariantów dzieła dostarcza o wiele więcej materiału różnicującego jedne a łączącego inne edycje. Wynikają one nie tylko z przeobrażeń historycznojęzykowych w obszarze leksyki. Mają one również inne podstawy – idiolektalne, dialektalne, stylistyczne. Warto kilka z nich wskazać⁸³:

wyd. A	wyd. B	KitabMilk
<i>oftáteczny</i> E	<i>oftáteczny</i> D2v	<i>ostatni</i> 384
<i>wfzytki ktorzy w niego wierzą</i> Ev	<i>wfzyt<kich> ktorzy w niego wierzą</i> D2v	<i>wszytkich wiernikow swoich</i> 385
<i>niefzczęfny</i> [D]4v	<i>niefzczęfny</i> D2	<i>nieszczęśliwy</i> 382
<i>dziewek</i> [D]3v	<i>dziewek</i> D	<i>curkami</i> 378
<i>zawolał głofem wielkim y rzekł</i> [D]4v	<i>zawolał wielkim głofem</i> D2	<i>zawolał wielkim głosem</i> 382
<i>nárzekał wielkim płaczem bárzo nárzekaíac</i> [D]4v	<i>nárzekał rzewno z płaczem</i> D2	<i>narzekał rzewno z płaczem</i> 382

⁸³ W poniższej tabeli wyróżniłam wyrażenia zbieżne w dwu z trzech omawianych tu zabytków.

<i>poczëli plákác wielkim lkánim yw zdychánim</i> [!] E	<i>poczëli plákác wielkim lkánim</i> D2v	<i>poczëli plakać wielkim knkanjem</i> [!] 384
<i>dał <u>oycu</u> fwemu</i> E2v	<i>fzedł y dał <u>Oycu</u> fwemu</i> D4	<i>szed i dał ojcowi swemu</i> 388
<i>w rzekę bárzo pręthką y byftrą</i> Ev	<i>wrzekę bardzo prętką</i> D3	<i>w rzekę barzdo prędką</i> 386-387
<i>idź s prędkofcią</i> Ev	<i>idź prędko</i> D3	<i>idźże prędko</i> 386
<i>łożu</i> [D]3v	<i>łożku</i> D	<i>łożku</i> 379
<i>fortki</i> (E)	<i>forty</i> D3	<i>forty</i> 384
<i>fpłynioną</i> (E2v)	<i>płynioną</i> D4	<i>płynioną</i> 388
<i>wiodł</i> [D]4	<i>namowił</i> Dv	<i>namowił</i> 380
<i>nigdziey</i> E2v	<i>nigdzie</i> D3v	<i>nigdzie</i> 388

Przedstawione powyżej rozważania, dotyczące jedynie drobnego wy-cinka obszernej problematyki badań komparatystycznych, dają obraz, jak duże znaczenie dla badań filologicznych nad polskimi tekstami dawnymi mają spisane alfabetem arabskim utwory Tatarów WKL z kręgu prozy religijnej. Poszerzenie możliwości kolacjonowania dzieł literatury staropolskiej o te właśnie zabytki stanowi kolejną cegiełkę do kształtowania i uściślenia wiedzy historycznojęzykowej. W wypadku omówionej tu *Historyji* Krzysztofa Pussmana zyskujemy ponadto kolejny dowód na poczytność utworu, który dziś zachował się jedynie w unikatowych egzemplarzach, głównie za sprawą uznania go przez Kościół katolicki za heretycki. Pomimo zakazu dzieło drukowane było wielokrotnie jeszcze w XVIII w.⁸⁴ Autor *kitab* musiał stale posiłkować się tekstem Pussmana, lecz z całą pewnością nie było to wydanie z 1551 r., a późniejsze. Mogło to być omówione w niniejszym artykule wyd. B, choć bardziej prawdopodobne wy-

⁸⁴ K. Estreicher wymienia trzy wydania osiemnastowieczne *Historyji*, przywołując dodatkowo informację z notat Paulego z Aktów rektorskich, które stanowią pośrednie źródło potwierdzające z jednej strony fakt drukowania w XVIII w. tekstu Pussmana, z drugiej – zwalczania go jako książki heretyckiej. Zob. K. Estreicher, *Bibliografia...*, s. 413. Piszę o tym również – powołując się na Estreichera – wydawca *Historyji* z końca XVIII w., Z. Celichowski (*op. cit.*, s. 6). Współcześnie ukazało się – wspomniane już – niepełne wydanie z 1996 r. W. R. Rzepki i W. Wydry (s. 91-104) oraz również fragmentaryczne – J. Krzyżanowskiego w: *Proza polska wczesnego renesansu. 1510–1550*, Warszawa 1954, s. 283-299.

daje się, że kopista miał do dyspozycji któryś z ocalałych przed stosem egzemplarzy wydań z pierwszej połowy XVIII w. Te zaś musiały być zbliżone bardziej do wyd. B niż wyd. A. Nie możemy też wykluczyć – o czym była już mowa – iż autor tworzył kopię tekstu już wcześniej przekonwertowanego na alfabet arabski. Możemy za to z dużą dozą pewności ustalić, że – choćby ze względu na dużą zbieżność z polskimi edycjami *Historyji* – autor *kitabu* nie korzystał ze źródła bezpośredniego, czyli łacińskiej historii Adama i Ewy (*Vita Adae et Evae*), która była niejednokrotnie powielana w literaturze średniowiecznej⁸⁵.

SIGNIFICANCE OF THE LITERATURE OF TATARS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA FOR LINGUISTIC RESEARCH OF HISTORIC POLISH TEXTS

Abstract: This article discusses the significance of literature written by Tatars of the Grand Duchy of Lithuania for research of historic Polish texts on an example of the 16th century book from the circle of religious descriptive prose – *Historyja barzo cudna* [*A Very Marvellous Story*] by Krzysztof Pussman. The author's work is limited to the analysis of lexical similarities and differences that occur in the three versions of the text: in two Mid-Polish editions printed in traditional graphic layout, and in fragments of the *kitāb* manuscript that comes from the second half of the 18th century, called *Milkamanowicz's kitāb*, written in Arabic script. Proper names that occur in the *kitāb* are Orientalised, whereas in the area of common names, several basic types of differences are distinguished between the aforesaid Tatar manuscript and Polish historical literature. By comparing them, we can track down the direct text source of the *kitāb* fragment under discussion. Certainly, it is not the unique work of 1551 but its later edition that is discussed in this article, or yet another one that shows some similarity with the former.

Key words: Mid-Polish literature, the so-called *Milkamanowicz's kitāb*, Orientalisation of lexis, studies in comparative linguistics.

⁸⁵ K. Pussman przełożył łacińską *Vita Adae et Evae*, korzystając najprawdopodobniej z wersji drukowanej utworu, być może – na co zwracają uwagę wydawcy *Historyji*, W. R. Rzepka i W. Wydra (*Cały świat...*, s. 91) – z wydania S. Plancka (*op. cit.*). Zbliżone wersje legendy często pojawiały się także w rękopiśmiennych zbiorach tekstów prozy religijnej, np. w manuskrypcie z X w. przechowywanym we Francuskiej Bibliotece Narodowej w Paryżu (s. 81v-87) czy dwóch zbiorach Czeskiej Biblioteki Narodowej w Pradze: z w. XIV–XV (*Vita Adae et Evae annexa historia de ligno crucis*, s. 196b-200a) i z w. XV (*Vita Adae et Evae expulsorum de paradiso*, s. 206v-209).

**ЗНАЧЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ ТАТАР ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА
ЛИТОВСКОГО
ДЛЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ДРЕВНИХ ПОЛЬСКИХ
ТЕКСТОВ**

Аннотация: Статья посвящена проблеме определения значения литературы татар Великого княжества Литовского для лингвистических исследований древних польских текстов. Исследование проводится на материале прозаического религиозного произведения «Historyja barzo cudna...» [*Очень удивительная история о сотворении неба и земли*] Кшиштофа Пуссмана (XVI в). Исследовательница ограничилась анализом лексических совпадений и различий в трех вариантах текста: двух изданиях среднепольского периода, напечатанных с использованием традиционной графики, и фрагменте рукописного *китаба* второй половины XVIII в., названного «Китабом Милкановича», записанного с использованием арабского алфавита. Собственные имена сохранены в ориентальном варианте, в то время как в процессе анализа общих имен выделено несколько типов различий в татарском манускрипте и польских памятниках. Их сопоставление позволило определить текстовый источник анализируемого фрагмента *китаба*, которым, несомненно, является издание не 1551 г., а более позднее, уже описанное, или другие издания, сходные с ним.

Ключевые слова: литература среднепольского периода, так называемый «Китаб Милкановича», ориентализация лексики, языковые компаративные исследования.